

УДК 159.923:324

Панга М. В.

аспірантка

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

МЕТОДИКА ВИОКРЕМЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Відсутність загально прийнятої дефініції та ролі середнього класу і чітко визначених критеріїв виокремлення представників середнього класу становлять, на сьогоднішній день, основні перешкоди вивчення даної проблеми. У статті розглядаються критерії виокремлення середнього класу. Також представлено питання анкети та альтернативи відповідей, які можуть ідентифікувати респондента як представника середнього класу українського суспільства.

Ключові слова: середній клас, об'єктивні та суб'єктивні критерії виокремлення середнього класу.

Проблема. Науковці в останні роки широко обговорюють проблему формування середнього класу та пошук актуальних критеріїв виокремлення середнього класу в Україні [2; 5–9; 11]. Актуальність цього суспільного феномену полягає в тому, що процвітання держави багато в чому залежить від існування потужного середнього класу як надійної соціальної бази ринкових реформ і активної сили, що виражає і відстоює інтереси всього суспільства. Інтерес до вивчення середнього класу виявляє і психологія, адже вивчення психологічних особливостей представників середнього класу дозволить краще усвідомити функції та роль середнього класу українського суспільства. Основна методологічна проблема полягає у відсутності загально прийнятої дефініції середнього класу і чітко визначених критеріїв віднесення людей до середнього класу, що і спричинює існування великої кількості окремих методик (технік виокремлення представників середнього класу), які переважно не дозволяють глибинно вивчити середній клас та його особливості. Дослідженням середнього класу українського суспільства (та пострадянських загалом) бракує єдиного підходу до вивчення середнього класу; підходу, який би увібрав в себе не тільки суто формальні критерії виокремлення представників середнього класу, а й дозволив би розробити соціально-психологічний портрет типового «середнього».

Мета статті: проаналізувати основні об'єктивні та суб'єктивні критерії виокремлення представників середнього класу та, як результат, запропонувати власну авторську анкету виокремлення представників середнього класу.

Логіка вивчення середнього класу у контексті психологічної науки вимушує нас зробити перелік критеріїв, що ідентифікують респондента як потенційного представника українського середнього класу. Загалом, ми виокремили вісім критеріїв: матеріальний статус, професія (рід занять), автономність (локус контролю), соціальний статус, самоідентифікація, фі-

нансове мислення, індивідуальний («дієвий») оптимізм, низький рівень патерналізму. Як можна бачити, нами було відібрано критерії різного характеру, тобто як об'єктивні, так і суб'єктивні. Отже, всі критерії можна об'єднати в наступні групи: об'єктивні та суб'єктивні (психологічні) критерії ідентифікації представників середнього класу.

Відповідно до групи об'єктивних критеріїв ми додали ті, які зазвичай застосовуються соціологами при виокремленні представників середнього класу. До психологічних критеріїв ми віднесли ті, що було описано у психологічній літературі і ті, які є психологічними за своєю природою та походженням. На нашу думку, саме таке формування набору критеріїв виокремлення представників середнього класу є найбільш доречним, враховуючи неоднозначну соціально-економічну та політичну ситуації в Україні. Наш набір критеріїв поєднує в собі соціологічні традиції стратифікації суспільства та психологічний аналіз. Зупинимось детальніше на кожній групі критеріїв.

Об'єктивні критерії

1) *Матеріальний статус* (Т. І. Заславська, О. В. Симончук) [4; 8]. Такий критерій носить суто формальний характер і найчастіше використовується економістами та соціологами для виокремлення представників середнього класу. Представник середнього класу повинен мати достатньо грошей для існування в якісних умовах, які б задовольняли основні потреби (фізичні потреби, потреба у безпеці і так далі). Іншими словами, якщо таких умов існування нема, то людина не зможе далі повноцінно виконувати соціальні функції середнього класу. Отже, деякі зміни можуть сприйматися як потенційно небезпечні, а це в свою чергу і робить представників середнього класу небайдужими до проблем сьогодення.

2) *Соціальний статус* (Є. І. Головаха, О. В. Симончук) [2; 8]. Застосування цього критерію пов'язане з найбільш широким визначенням середнього класу як сукупності суспільних груп, що займають проміжне положення між крайніми соціальними класами, між «верхами» та «низами» соціальної ієрархії. Ідеальна ситуація — збіг статусних самооцінок за різними ідентифікаційними ознаками. Такий феномен об'єктивної та суб'єктивної адекватності інвестицій (рівень освіти, професійна майстерність) та винагород (дохід) називають кристалізацією (консистентністю) статусу та розглядається як умова формування середнього класу.

3) *Професія (рід занять)*. Критерій, який навіть став базою для окремої методики виокремлення представників середнього класу (Л. А. Беляєва, О. В. Симончук, Т. П. Ткаченко) [1; 8; 9]. Вибір такого критерію зумовлений тим, що професія певною мірою визначає рівень заробітків людини, її соціальне самопочуття та стиль життя. Ми виокремили лише критерій фактичного роду занять як результат або наслідок отримання певної освіти або ж суто ініціативи самої людини. Умови праці, посада, вид праці (творча чи ні), можливості самореалізації, соціальна значимість, які надає професія, до певної міри визначають рівень впливовості людини серед свого соціального оточення, масштабність її соціального мислення тощо.

Психологічні критерії

1) *Самоідентифікація* (Л. А. Беляєва, Т. І. Заславська, Т. М. Чернецька) [1; 4; 11]. Під самоідентифікацією як критерієм виокремлення представників середнього класу ми розуміємо свідоме віднесення людини себе до групи середнього класу. Самоідентифікація із середнім класом, на нашу думку, може бути певним індикатором соціального самопочуття людини та своєї родини.

2) *Особливості фінансового мислення та поведінки*. Фінансова поведінка, яка спрямована на заощадження та/або інвестування, може вважатися притаманною представникам середнього класу у всьому світі. Вміння контролювати задовільнення своїх потреб та планування витрат на майбутнє також є визначальними рисами цього критерію. Фінансова поведінка, направлена на заощадження, є результатом фінансового мислення. Регулярні заощадження, у свою чергу, є ознаками загальної фінансової дисциплінованості людини, її здатності оперувати фінансовими потоками різних розмірів.

3) *Автономність (локус контролю)*. В українському суспільстві, яке здійснює демократичні перетворення, важливою є проблема утвердження демократичних цінностей, партисипативної поведінки громадян, готових брати участь у прийнятті рішень щодо суспільних питань. Представники середнього класу самі обирають свій життєвий шлях, поступово розвиваються як особистості під впливом вчинкової активності. Зокрема, Г. Г. Ділігенський вбачає у представниках середнього класу «тип особистості, що орієнтується на індивідуальну самостійність, на вільне самовизначення у соціальному просторі, на відповідальність за власну долю» [3, с. 6].

4) *Індивідуальний оптимізм*. Такий вид оптимізму можна умовно назвати «дієвим», адже він знаходить своє вираження на поведінковому рівні. Такий оптимізм не є ілюзорним, адже людина усвідомлює всі майбутні перешкоди/успіхи та ризики. Шлях істотної трансформації навколишнього світу передбачає віру у своє діло, бути впевненим у досягненні успіху. Такий вид оптимізму умовно ще можна назвати екзистенційним оптимізмом, тобто такий, що переживається особистістю внутрішньо, без трансляції у навколишнє комунікативне середовище. Даний критерій вперше був використаний Г. Г. Ділігенським [3].

5) *Низький рівень патерналістичних настроїв*. Патерналізм полягає у стійкому переконанні громадян в тому, що *держава*, уряд зобов'язані забезпечувати їх потреби за рахунок держави, брати на себе всі турботи про них. Представники українського середнього класу реалісти, які покладаються виключно на свої сили. Держава ж їх цікавить як арбітр правових відносин та ініціатор економічних реформ. Середній клас змушений постійно бути інформованим стосовно вище названих функцій держави, щоб іноді контролювати деякі з тих, що вважаються загрозливими та сумнівними (ті, що можуть зашкодити їх діяльності та загальній стратегії розвитку).

Поєднання об'єктивних та психологічних критеріїв виокремлення представників середнього класу допоможе влучно сформулювати шукану досліджувану вибірку.

Найкращим та найбільш розповсюдженим методом виокремлення соціально-стратифікаційних утворень є метод анкетування, який широко застосовується як вітчизняними, так і зарубіжними науковими установами.

Побудова формуючої вибірки анкети — це процес перекладу основних теоретико-методологічних обґрунтованих критеріїв виокремлення на «мову» запитань та варіантів відповідей, які і будуть у подальшому ідентифікувати респондента як потенційного представника середнього класу українського суспільства. Головна мета анкети — це відбір представників середнього класу і одночасно «відсіювання» респондентів з інших соціально-стратифікаційних класів.

В процесі формування власної авторської анкети виокремлення представників середнього класу ми спиралися на емпіричні напрацювання Інституту соціології НАНУ України, як однієї з провідних установ з моніторингу та опису сучасної стратифікаційної та класової структури українського суспільства; анкету «Визначення рівня соціальної напруженості» Інституту соціальної та політичної психології НАПН України через те, що дана анкета є багатоаспектним інструментом, який враховує не тільки соціологічні показники, але й психологічні ознаки респондентів [10]. Таблиця, наведена нижче, ілюструє наступну методичну схему: «критерій виокремлення представників середнього класу — питання, що виокремлює представників середнього класу — варіант (-и) відповідей, що ідентифікують респондента як представника середнього класу».

Таблиця 1

Критерії виокремлення представників середнього класу

Критерій виокремлення	Операціоналізація критерію у питаннях/твердженнях	Альтернатива відповіді анкети, що дає змогу ідентифікувати респондента як представника середнього класу
Матеріальний статус	Чи вистачає грошей Вашій сім'ї?	– в основному вистачає – вистачає майже на все – вистачає повністю
	До якої категорії Ви віднесете свою сім'ю за рівнем доходу, добробуту?	– середні – вище середніх (заможні)
	Оберіть, будь ласка, варіант відповіді, який найбільш влучно характеризує Ваше володіння/неволодіння нерухомістю	– володію тільки власним помешканням, в якому і проживаю – володію не тільки власним помешканням, але й маю додаткову нерухомість – не маю у власності помешкання, в якому живу, але маю іншу нерухомість

Закінчення табл. 1

Критерій виокремлення	Операціоналізація критерію у питаннях/твердженнях	Альтернатива відповіді анкети, що дає змогу ідентифікувати респондента як представника середнього класу
Соціальний статус	Уявіть собі, що на сходинках деякої уявної «драбинки» розташовані люди з різним статусом у суспільстві: на найнижчій сходинці («1») — ті, хто мають найнижче положення (наприклад, безпритульні та ін.), а на найвищій («7») — ті, хто мають найвище положення у суспільстві (наприклад, найвищі державні посадовці)	3, 4, 5 (позиція на умовній «драбинці»)
Індивідуальний оптимізм	Матеріальне становище моєї родини і моє буде покращуватися з кожним роком	– однозначно так – скоріше так
Критерій виокремлення	Операціоналізація критерію у питаннях/твердженнях	Альтернатива відповіді анкети, що дає змогу ідентифікувати респондента як представника середнього класу
Автономність (локус контролю)	Інші люди і зовнішні обставини впливають (досі впливали) на моє життя більше, ніж я сам	– скоріше ні – однозначно ні
	Людина не владна розпоряджатися власною долею	– скоріше ні – однозначно ні
	Моє життя залежить (досі залежало) більше від мене самого, ніж від інших людей та обставин	– однозначно так – скоріше так
	Людина сама є творцем власної долі	– однозначно так – скоріше так
Низький рівень патерналізму	Матеріальний добробут залежить від ініціативи самої людини	– однозначно так – скоріше так
	Матеріальний добробут людини мають забезпечувати уряд та держава	– скоріше ні – однозначно ні
Особливості фінансового мислення та фінансової поведінки	Чи регулярно Ви заощаджуєте гроші?	– регулярно заощаджую гроші
	Чи часто Ви берете гроші в борг на поточні витрати (харчування, одяг та ін.)?	– скоріше ні – однозначно ні

Висновками даного теоретичного дослідження є наступні положення:

1. Середній клас є однією з найбільш дискусійних категорій як у західній науці, так і у вітчизняній. Основні суперечки вивчення середнього

класу носять як теоретико-методологічний характер (визначення середнього класу, проблема критеріїв виокремлення середнього класу), так і суто емпіричні (роль середнього класу та його значення для держави).

2. Напрями досліджень пострадянських середніх класів (України та РФ) розвиваються досить динамічно та мають однакові теоретико-методологічні та емпіричні проблеми.

3. Серед критеріїв віднесення людей до середнього класу можна виокремити об'єктивні (матеріальний статус, рід занять, соціальний статус) і суб'єктивні (самоідентифікація, особливості фінансового мислення та фінансової поведінки, автономність, індивідуальний оптимізм, низький рівень патерналістичних настроїв). При цьому психологічні критерії виступають доволі істотними для ідентифікації представників цього класу.

Список літератури

1. Беляева Л. А. В поисках среднего класса // Социологические исследования. — 1999. — № 7. — С. 75–76.
2. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса на Украине [Текст] / Е. И. Головаха // Социологический журнал. — 1997. — № 4. — С. 22–32.
3. Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса / Г. Г. Дилигенский. — М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2002. — 285 с.
4. Заславская Т. И. Российское общество на социальном изломе: взгляд изнутри [монография] / Заславская Т. И.; Всероссийский центр изучения общественного мнения; Моск. высш. шк. социал. и экон. наук. — М., 1997. — С. 226.
5. Козьма В. В. Формування політичних цінностей та орієнтацій середнього класу як чинник демократизації сучасного українського суспільства: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Козьма Василь Васильович. — К., 2008. — 179 с.
6. Крикун О. І. Розвиток середнього класу в Україні: оцінка параметрів та тенденцій: дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Крикун Ольга Ігорівна ; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. — К., 2009. — 219 с.
7. Лібанова Е. М. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку / Е. М. Лібанова // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 8. — С. 27–32.
8. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
9. Ткаченко Т. П. Підприємництво як основа формування середнього класу в Україні (організаційно-управлінські засади): дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Ткаченко Тетяна Петрівна. — К., 2008. — 207 с.
10. Україна — 2009: національні символи, соціальна напруженість, електоральні наміри: Інформаційний бюлетень. Липень 2009/ За ред. М. М. Слюсаревського; Упоряд. Л. П. Черниш. — К., 2009. — 72 с.
11. Чернецкая Т. Н. Средние классы как предмет социологического исследования и субъект социального действия: дис. ... канд. социол. наук : 22.00.03 / Чернецкая Татьяна Николаевна. — Х., 1999. — 177 с.

Панга М. В.

аспірантка

Інститута соціальної і політичної психології НАПН України

МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СРЕДНЕГО КЛАССА В УСЛОВИЯХ УКРАИНСКИХ РЕАЛИЙ

Резюме

Отсутствие общепринятой дефиниции и роли среднего класса, а также четко определенных критериев определения представителей среднего класса являются, на сегодняшний день, основными препятствиями при изучении данной проблемы. В статье рассматриваются критерии определения среднего класса. Также представлено вопросы анкеты и альтернативные ответы, которые могут идентифицировать респондента как представителя среднего класса украинского общества.

Ключевые слова: средний класс, объективные и субъективные критерии определения среднего класса.

Panga M. V.

Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine

Ph. D. Student

METHOD OF DEFINITION OF THE MIDDLE CLASS REPRESENTATIVES IN CONDITIONS OF UKRAINIAN REALITY

Summary

The absence of a common definition and role of the middle class and well-defined criteria for the middle class are, by far, the main difficulty in studying this problem. The article reviews the main criterions of the middle class. Also will be submitted the questionnaire and it is alternative answers, which are able to identify the respondent as a representative of the middle class of the Ukrainian society.

Key words: middle class, objective and subjective criterions of definition of the middle class.